

Dawid Makowski – Papieski Instytut Liturgiczny Świętego Anzelma / Pontificio Ateneo Sant’Anselmo

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6007-0393>

E-mail: dawid.makowski@anselmianum.com

MODLITWY NAD LUDEM ŚRODY POPIELCOWEJ I NIEDZIEL WIELKIEGO POSTU W MSZALE PAWŁA VI. PERSPEKTYWA HISTORYCZNO-TEOLOGICZNA

Prayers Over The People of Ash Wednesday and Sundays of Lent in the Missal of Paul VI.
A Historical and Theological Perspective

Streszczenie:

Prezentowany artykuł przedstawia zagadnienie wielkopostnych modlitw nad ludem (*orationes super populum*). Nowy *Mszał rzymski* z 2008 roku (podobnie jak *Mszał* z 2002 roku) zawiera w sobie większą liczbę tych oracji, które towarzyszą formularzom mszalnym okresu Wielkiego Postu. Jako że Kościół w Polsce od wielu lat oczekuje na wydanie tego mszału w języku polskim, przybliżone zostało teologiczno-historyczne znaczenie tych modlitw, które niedługo ujrzą światło dzienne. Celem opracowania stała się więc próba dotarcia do źródeł wspomnianych tekstów, przy jednoczesnym zaakcentowaniu ich wartości teologicznej. Artykuł został przez to podzielony na dwie części tematyczne, traktujące kolejno o aspekcie teologicznym i historycznym omawianego tematu. Dzięki temu możliwe jest zauważenie, w jaki sposób Kościół łączy teksty nowe i stare w obecnie obowiązujących księgach liturgicznych.

Słowa kluczowe: Msza Święta, *Mszał rzymski* z 2008 roku, modlitwa nad ludem, obrzędy zakończenia, Wielki Post

Abstract:

This article presents the issue of Lenten prayers over the people (*orationes super populum*). The new Roman Missal of 2008 includes (as does the Missal of 2002) a greater number of these orations to accompany the Mass forms of the Lenten Season. As the Church in Poland has

been awaiting the publication of this Missal in Polish for many years, the theological and historical significance of these orations, which will soon see the light of day in Polish, has been approximated. The aim of the study thus became an attempt to reach the sources of these texts while emphasising their theological value. The article has thus been divided into two thematic parts, treating in turn the theological and historical aspects of the subject under discussion. This makes it possible to see how the Church combines new and old texts in the liturgical books currently in force.

Key words: Holy Mass, *Roman Missal* 2008, Prayer over the people, Concluding Rites, Lent Period

Wstęp

Kościół w Polsce od wielu lat oczekuje na publikację najnowszego *Mszалу rzymskiego*, którego ostatnia edycja ujrzała światło dzienne w 2008 roku, kiedy to – z powodu naglącej potrzeby – dokonano korekty trzeciego wydania mszału z 2002 roku¹. Te dwie ostatnie wersje charakteryzują się nie tylko modyfikacją rubryk, powroćeniem do śpiewu gregoriańskiego i dołączeniem nowych formularzy mszalnych, ale także umieszczeniem w nich specjalnej modlitwy na każdy dzień Wielkiego Postu, odmawianej nad ludem tuż przed błogosławieństwem (*orationes super populum*)².

Obecnie obowiązująca w języku łacińskim edycja *Mszалу rzymskiego* zawiera w sobie siedem tego typu oracji, których odmówienie jest obowiązkowe. Występują one w formularzach Środy Popielcowej i sześciu kolejnych Niedzieli Wielkiego Postu³. Niniejsze opracowanie dotyczyć będzie jedynie siedmiu modlitw, ponieważ to one z czasem będą stanowiły w Polsce stałą część wielkopostnych liturgii niedzielnych i Środy Popielcowej. Podstawą

---

¹ Zob. Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum, *Reimpressio emendata „Missalis Romani”*, „Notitiæ” 45(2008), s. 367.

² Zob. C. Folsom, *The Liturgical Books of the Roman Rite. A guide to the study of their typology and history*, T. 1, Napoli 2023, s. 175. Te oracje nie występują jednak w *Mszale rzymskim* obecnie używanym w Polsce, który zresztą zawiera w sobie jedynie dwadzieścia sześć formuł takich oracji, spośród których siedemnasta została przeznaczona na Wielki Tydzień, osiemnasta na Okres Wielkanocny, a dwie ostatnie (dwudziesta piąta i dwudziesta szósta) na obchody ku czci świętych. Osobliwością polskiego mszału jest jeszcze jedna własna (specjalna) modlitwa nad ludem, przeznaczona na uroczystość św. Stanisława. Ta liczba omawianych oracji jest więc bardzo mała, gdyż księga używana w Polsce bazuje na drugim wydaniu *Mszалу rzymskiego* z 1975 roku. Zob. *Mszal rzymski dla diecezji polskich*, wyd. II, Poznań 2013, s. 58, 394–398.

³ Zob. *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum Ioannis Pauli pp. II cura recognitum*, editio typica tertia emendata, 2008, s. 200, 207, 219, 229, 245, 257, 284.

przeprowadzonej analizy był Mszał z 2008 roku, w którym przedrukowano oracje nad ludem, dołączone do poprzedniego wydania tej księgi z 2002 roku⁴. Przy ich wprowadzaniu czerpano przede wszystkim z tekstów średniowiecznych kodeksów, spośród których niektóre były umieszczone w przedsoborowych wydaniach *Mszалу rzymskiego* (ostatnie miało miejsce w 1962 roku)⁵. W ten sposób mamy dziś do dyspozycji znaczny skarbiec tekstów liturgicznych, możliwych do wykorzystania w wielkopostnych Mszach Świętych⁶.

Celem niniejszego artykułu jest zatem próba dotarcia do źródeł tych oracji oraz równoczesne przedstawienie ich znaczenia w kontekście teologicznym⁷. Metodą zastosowaną do osiągnięcia tego celu będzie analiza wspomnianych tekstów pod kątem ich historii. Tekst publikacji został podzielony na dwie części. Pierwsza skupia się na aspekcie historycznym siedmiu obligatoryjnych modlitw nad ludem, występujących w Wielkim Poście, przez ukazanie ich źródeł. Druga natomiast odnosi się *sensu stricto* do teologicznego ujęcia ogólnej struktury modlitwy nad ludem, i zawiera wyjaśnienie idei obecności oracji w celebracji liturgicznej. Dzięki temu możliwe będzie lepsze zrozumienie tego, jak modlitwa wyraża się w wierze Kościoła, który czerpie ze swojej tradycji obrzędowej, dołączając do nowych ksiąg starożytne modlitwy.

---

⁴ Zob. M. Barba, *Il Messale Romano. Tradizione e progresso nella terza edizione tipica*, Roma 2004, s. 117. Szerzej na temat modyfikacji z 2008 roku, zob. M. Barba, *Missale Romanum. Processi evolutivi nella terza edizione emendata del 2008*, Roma 2015, s. 31–56.

⁵ Zob. *Missale Romanum ex decreto Ss. Concilii Tridentini restitutum summorum pontificum cura recognitum*, editio typica 1962, eds M. Sodi, A. Toniolo, Città del Vaticano 2007, s. 139–151. Warto przywołać tu następujące słowa: „Modlitwa ta istniała w liturgii rzymskiej od najdawniejszych czasów, jak świadczą sakramentarze rzymskie”. J. Miazek, *Trzecie wydanie Mszału rzymskiego Pawła VI*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 16(2003), s. 190.

⁶ Warto jednak przy tym wspomnieć, że, zgodnie z myślą prawodawcy, modlitwa nad ludem – powzięta z dwudziestu sześciu formuł, zamieszczonych na końcu obrzędów mszalnych – może być obecna w każdej liturgii mszalnej. Zob. B. Margański, *Celebracja Mszy św. w świetle odnowionego Mszału rzymskiego (Wierność przepisom a możliwości twórcze kapłana)*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 11(1992), s. 181.

⁷ Te konkretne teksty stanowią pewnego rodzaju nakreślenie wiary tych, którzy ich używali i używają. Zob. M. Mojżesz, *Działanie Boże – źródło liturgii „par excellence”*, „Polonia Sacra” 14(2010), s. 18, 27.

Źródła i tematy teologiczne studiowanych modlitw *super populum*

Reforma liturgiczna czerpała ze źródeł, tak iż w zreformowanym mszale umieszczono wiele starożytnych modlitw⁸. W niniejszej części zostaną przedstawione obowiązkowe do odmówienia modlitwy nad ludem w okresie Wielkiego Postu, których nie wolno pomijać w Środę Popielcową i każdą niedzielę.

Źródła analizowanych modlitw

Modlitwy liturgiczne obecnych ksiąg, których Kościół używa do celebracji świętych obrzędów, są w znacznej mierze powzięte z dawnych kodeksów liturgicznych. Chodzi tu przede wszystkim o sakramentarze, nie wykluczając jednak późniejszych mszałów.

Sakramentarz z Werony

Najstarszym sakramentarzem Kościoła jest kodeks z Werony⁹. Mimo że jego skompilowanie nastąpiło w VII w., teksty tej księgi sięgają V w. i są bardzo podobne do stylu, w jakim tworzył papież Leon Wielki (†461)¹⁰. Pojawiają się one w modlitwach obecnego *Mszалу rzymskiego* w dwóch formach: niektóre w całości przedrukowano do nowej księgi, inne stały się źródłem kompilacji tekstów.

Modlitwą, którą całkowicie przedrukowano z tego sakramentarza do obecnego mszału, jest oracja nad ludem, przypisana do IV Niedzieli Wielkiego Postu. Pochodziła ona z formularza *Mense Aprile* wspomnianego kodeksu¹¹.

---

⁸ Wpływ tekstów *Sakramentarza z Werony* na kształt modlitw pierwszego wydania *Mszалу rzymskiego* z 1970 roku został przedstawiony w: E. Lodi, *Enchiridion Euchologicum Fontium Liturgicorum*, Roma 1979, s. 657–660. Szerzej na temat sakramentarzy, zob. K. Matwiejuk, *Sakramentarz jako księga liturgiczna*, „Teologiczne Studia Siedleckie” 14(2017)14, s. 37–51.

⁹ „Nie jest to sakramentarz w ścisłym tego słowa znaczeniu, ale w pewnym sensie «prywatny» zbiór modlitw mszalnych oraz modlitw dotyczących innych sakramentów i niektórych sakramentaliów”. D. Brzeziński, *Mszal jako księga liturgiczna: geneza i ewolucja*, „Teologia i Człowiek” 44(2018)4, s. 65.

¹⁰ Zob. K. Matwiejuk, *Sakramentarz jako księga liturgiczna*, „Teologiczne Studia Siedleckie” 14(2017)14, s. 39–40.

¹¹ Dokonano przy tym redakcji tekstu, usuwając z oryginału jedynie trzy słowa. Zob. *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Veron. LXXXV [80])*, eds L. C. Mohlberg, ðL. Eizenhöfer, P. Siffrin, Roma 1966, s. 46.

<i>Sacramentum Veronense VII w.</i>	<i>Missale Romanum 2008 r.</i>
<i><u>Tuere, domine, supplices tuos, sustenta fragiles, purga terrenos; et inter mortalium tenebras mortales ambulantes tua semper luce uiuifica, adque a malis omnibus clementer ereptos ad summa bona peruenire concede: per.</u></i>	<i>Tuére, Dómine, súpplices tuos, susténta frági-les, et inter ténebras mortálium ambulán-tes tua semper luce vivífica, atque a malis ómnibus cleménter eréptos, ad summa bona perueníre concéde. Per Christum.</i>

W myśl drugiej formy wpisuje się natomiast modlitwa nad ludem z I Niedzie-
li Wielkiego Postu. Na jej umieszczenie w obecnym mszale wpłynęła oracja nad
ludem formularza *In ieiunio mensis decimi, mense decembri* kodeksu z Werony¹².

<i>Sacramentarium Veronense VII w.</i>	<i>Missale Romanum 2008 r.</i>
<i><u>Super populum tuum domine, quaesumus, be- nedictio copiosa descendat, indulgentia ueniat, consolatio tribuatur, fides sancta succrescat, redemptio sempiterna firmetur: per.</u></i>	<i>Super pópulum tuum, Dómine, quæsumus, benedíctio copiósá descéndat, ut spes in tribulatióne succréscať, virtus in tentatióne firmétur, ætéřna redémpťio tribuátur. Per Christum.</i>

Podobnemu działaniu uległa modlitwa z III Niedzieli Wielkiego Postu,
z tym jednak wyjątkiem, iż na jej powstanie wpłynęły dwa teksty omawianego
sakramentarza, pochodzące z formularza *Ad Vesperum Mense Iulio*¹³.

¹² Zob. *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Veron. LXXXV [80])*, eds L. C. Mohlberg, L. Eizenhöfer, P. Siffrin, Roma 1966, s. 1324.

¹³ Zob. *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum Ioannis Pauli pp. II cura recogni-
tum*, editio typica tertia emendata, 2008; *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Veron. LXXXV [80])*, eds L. C. Mohlberg, L. Eizenhöfer, P. Siffrin, Roma 1966, s. 597, 599.

<i>Sacramentum Veronense VII w.</i>	<i>Missale Romanum 2008 r.</i>
<p><i>Rege, domine, quaesumus, tuorum corda fidelium; et ut bona tua te largiente parcipiant, ipsorum primitus bonas esse concede qualiter effice uoluntatis: per.</i></p> <p><i>Deus, qui plenitudinem mandatorum in tua et proximi dilectione posuisti: hanc nobis gratiam largire propitius, ut quia in multis offendimus, tua caritas abundet in nobis, per quam peccata mundantur: per.</i></p>	<p><i>Rege, Dómine, quæsumus, tuórum corda fidélium, et servis tuis hanc grátiam largire propítius, ut in tui et próximi dilectióne manéntes, plenitúdinem mandatórum tuórum adímpleant. Per Christum.</i></p>

To samo miało miejsce w przypadku formularza V Niedzieli Wielkiego Postu. Tworząc obecną orację, wzorowano się na dwóch modlitwach, zaczerpniętych z formularzy *Natale Sancti Iohannis Baptistae* i *Mense Aprile* tejże księgi¹⁴.

<i>Sacramentum Veronense VII w.</i>	<i>Missale Romanum 2008 r.</i>
<p><i>Adsit, domine, quaesumus, propitiatio tua populo supplicanti, ut quod te inspirante fideliter expetit, tua celeri largitate percipiat: per.</i></p> <p><i>Benedic, quaesumus, domine, pleuem tuam, et sanctorum tuorum deprecationibus confidentem tribue consequi, quod sperare donasti: per.</i></p>	<p><i>Bénedic, Dómine, plebem tuam, quæ munus tuæ miseratiónis expéctat, et concéde, ut, quod, te inspiránte, desiderat, te largiéntem percípiat. Per Christum.</i></p>

Sakramentarz Hadriański

Sakramentarz Hadriański, a ściśle rzecz ujmując *Sakramentarz Gregoriańsko-Hadriański*, to księga używana przez papieża, datowana na VIII w.¹⁵. Posiadała ona w sobie wiele elementów frankońsko-hispańskich¹⁶. Z tego

¹⁴ Zob. *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Veron. LXXXV [80])*, eds L. C. Mohlberg, L. Eizenhöfer, P. Siffrin, Roma 1966, s. 246, 168.

¹⁵ Zob. K. Litawa *Liturgia Wielkiego Tygodnia w rzymskich księgach liturgicznych od VIII do XII wieku*, Kraków 2021, s. 10 (przyp. 2).

¹⁶ Zob. D. Brzeziński, *Mszal jako księga liturgiczna: geneza i ewolucja*, „Teologia i Człowiek” 44(2018)4, s. 67.

sakramentarza pochodzi dzisiejsza modlitwa nad ludem z Niedzieli Męki Pańskiej, która była tam umieszczona w formularzu *Feria IV ad Sanctam Mariam Maiorem*¹⁷.

<i>Sacramentarium Gregorianum- -Hadrianum VIII w.</i>	<i>Missale Romanum 2008 r.</i>
<u><i>Respice domine quaesumus super hanc familiam tuam, pro qua dominus noster iesus christus, non dubitavit manibus tradentiū et crucis subire tormentum. Per.</i></u>	<i>Réspice, quæsumus, Dómine, super hanc familiam tuam, pro qua Dóminus noster Iesus Christus non dubitávit mánibus tradi nocéntium, et crucis subíre torméntum. Qui vivit et regnat in sæcula sæculórum.</i>

Potrydenckie wydania *Mszału rzymskiego*

Ostatnia wersja potrydenckiego *Mszału rzymskiego*, wydanej pierwszy raz przez papieża Piusa V (†1572) w 1570 roku, pochodzi z 1962 roku¹⁸. Jednak, jako że modlitwy w niej zawarte – w przypadku opisywanym w niniejszym artykule – nie zostały zmodyfikowane od pierwszej edycji, można uznać, że fragmenty oracji nad ludem ze Środy Popielcowej, powzięte z tej księgi, sięgały pierwszego wydania, czyli 1570 roku¹⁹.

¹⁷ Zob. *Le sacramentaire grégorien: ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*, ed. J. Deshusses, Fribourg-Suisse 1971, s. 327. Modlitwa ta była również obecna w *Mszale rzymskim* z 1962 roku, lecz umiejscowiono ją tam w formularzu Mszy Świętej ze Środy Wielkiego Tygodnia. Zob. *Missale Romanum ex decreto Ss. Concilii Tridentini restitutum summorum pontificum cura recognitum*, editio typica 1962, eds M. Sodi, A. Toniolo, Città del Vaticano 2007, s. 235.

¹⁸ Zob. *Sacra Rituum Congregatio, Decretum. De approbatio editionis typicæ Missalis Romani*, w: *Documenta Pontificia ad instauratorem liturgicam spectantia*, ed. A. Bugnini, Roma 1(1953), s. 1201.

¹⁹ Zob. *Liturgia Tridentina. Fontes – Indices – Concordantia 1568–1962*, a cura di M. Sodi, A. Toniolo, P. Bruylants, Città del Vaticano 2010, s. 22.

<i>Missale Romanum 1570–1962</i>	<i>Missale Romanum 2008 r.</i>
<p><i><u>Deus, qui non mortem, sed pœnitentiam desideras peccatorum: [...] et prœmia pœnitentibus repromissa, misericorditer consequi mereamur. Per Christum.</u></i></p> <p><i><u>Deus, qui humiliatione flecteris [...]: effunde propitius gratiam tuæ benedictionis: ut eos et spiritu compunctionis repleas [...]. Per Christum.</u></i></p> <p><i>Inclinantes se, Domine, maiestati tuæ, propitiatus intende: ut, qui divino munere sunt refecti, caelestibus semper nutriantur auxiliis.</i></p>	<p><i>Super inclinantes se tuæ maiestati, Deus, spiritum compunctionis propitius effunde, et prœmia pœnitentibus repromissa misericorditer consequi mereantur. Per Christum.</i></p>

Warto przy tym wspomnieć, że fragmentaryczna obecność ostatniej modlitwy w rzymskich mszałach potrydenckich jest dostrzegalna także w średniowiecznych sakramentarzach. Spośród nich należy wymienić przede wszystkim formularze Środy Popielcowej, pochodzące z dwóch ksiąg z IX w. – *Sakramentarza z Padwy* i *Sakramentarza z Cambrai*²⁰.

<i>Sacramentarium Cameracense IX w.</i>	<i>Sacramentarium Paduense IX w.</i>	<i>Missale Romanum 1962 r.</i>
<p><i><u>Inclinantes se domine, maiestati tuæ propitiatus intende, ut qui diuino munere sunt refecti, caelestibus semper nutriantur auxiliis: per.</u></i></p>	<p><i><u>Inclinantes se, domine, maiestati tuæ propitiatus intende, ut qui divino munere sunt refecti, caelestibus semper nutriantur auxiliis.</u></i></p>	<p><i>Inclinantes se, Domine, maiestati tuæ, propitiatus intende: ut, qui divino munere sunt refecti, caelestibus semper nutriantur auxiliis.</i></p>

Mszał paryski

Mszał paryski, wydany drukiem w 1738 roku, stanowił jedną z tzw. neogallikańskich ksiąg liturgicznych, powstałych we Francji na skutek dołącze-

²⁰ Zob. *Liber Sacramentorum Paduensis (Padova, Biblioteca Capitolare, cod. D 47)*, a cura di A. Catella, F. Dell’Oro, A. Martini, F. Crivello, Roma 2005, s. 131; *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar*, hg. D. H. Lietzmann, Münster in Westf. 1921, s. 35.

nia do potrydenckiego *Mszalu rzymskiego* nowych modlitw i antyfon²¹. To właśnie na jednym spośród tekstów tej księgi, obecnym w formularzu Mszy Przemienienia Pańskiego, była wzorowana modlitwa nad ludem obecnego mszału, przypisana do II Niedzieli Wielkiego Postu²².

<i>Missale Parisensis 1738 r.</i>	<i>Missale Romanum 2008 r.</i>
<p><i>Celebrantes hoc fasrificio Unigeniti tui transfirguratī myfterium; da nos, Deus, ipsius <u>Evangelio fic adgaerere, ut ad illam gloriam, cujus in fe fpeciem Apoftolis oftendit et fufpirare iugiter et feliciter pervenire</u> valeamus; Per eumdem.</i></p>	<p><i>Bénedic, Dómine, fidéles tuos benedictióne perpetua, et fac eos Unigéniti tui Evangélio sic adhærére, ut ad illam glóriam, cuius in se spécie Apóstolis osténdit, et suspiráre iúgiter et feliciter váleant perveníre. Per Christum.</i></p>

Tematy analizowanych modlitw

Wspominając o tematach modlitw, ma się na uwadze pewną myśl przewodnią oracji. W poniższych punktach zostanie przedstawiona analiza przesłania każdej z oracji w kolejności chronologicznego występowania w *Mszale rzymskim*.

Środa Popielcowa

Oracja nad ludem ze Środy Popielcowej ma następujące brzmienie: *Super inclinantes se tuae maiestati, Deus, spiritum compunctionis propitius effunde, et praemia pœnitentibus repromissa misericorditer consequi mereantur. Per Christum*²³. Na wstępie zawiera ona wzmiankę o faktycznym geście skłonienia głowy, wyrażającym wewnątrz człowieka, który pokornie staje przed Bogiem (*super inclinantes [...] maiestati*), następnie prośbę do Stwórcy o wylanie Ducha skruchy (*Deus [...] effunde*), później zaś cel tego wylania, jakim jest otrzymanie obiecanej nagrody (*et praemia [...] mereantur*) przez pośrednictwo Chrystusa (*Per Christum...*). Jest to więc modlitwa wprowadzająca w czas

²¹ Zob. A. Grzelak, „To czyńcie na moją pamiątkę”. Z dziejów liturgii Mszy świętej sprawowanej w Kościele zachodnim, „Teologia Praktyczna” 7(2006), s. 159. Szerzej na temat tej księgi, zob. J. Miazek, *Czterysta lat Mszału Piusa V (1570–1970)*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 22(2009)2, s. 100.

²² Zob. *Missale Parisiense anno 1738 publici iuris factum*, eds C. Johnson, A. Ward, Roma 1993, s. 3141.

²³ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum Ioannis Pauli pp. II cura recognitum*, editio typica tertia emendata, 2008, s. 200.

Wielkiego Postu, stanowiąca jak gdyby jego odrzwia, gdyż za jej pomocą kapłan prosi o dobre przeżycie tego czasu przez wiernych, którzy w skrusze serca będą się do Niego zbliżali²⁴.

I Niedziela Wielkiego Postu

Kolejna modlitwa na ludem została zawarta w formularzu I Niedzieli Wielkiego Postu: *Super pópulum tuum, Dómine, quæsumus, benedictio copiôsa descéndat, ut spes in tribulationé succréscaat, virtus in tentatióne firmétur, æténa redémptio tribuátur. Per Christum*²⁵. Ta oracja przedstawia prośbę zanoszoną do Boga (*Domine, quæsumus*) o zesłanie na lud błogosławieństwa (*Super populum tuum benedictio copiosa descendat*), w celu rozwijania cnót nadziei i męstwa, a także wiecznego zbawienia w przyszłym życiu (*ut spes [...] tribuatur*), za pośrednictwem Syna Bożego (*Per Christum...*). Modlitwa ta w sposób szczególny dotyczy ćwiczeń wielkopostnych, za pomocą których można odmienić swoje życie, czyniąc je miłszym Bogu²⁶.

II Niedziela Wielkiego Postu

Trzecia oracja odmawiana nad ludem, która występuje w liturgii II Niedzieli Wielkiego Postu, jest następująca: *Benedic, Dómine, fidèles tuos benedictióne perpetua, et fac eos Unigéniti tui Evangélio sic adhærere, ut ad illam glóriam, cuius in se spéciem Apóstolis osténdit, et suspiráre iúgiter et feliciter váleant pervenire. Per Christum*²⁷. Zawiera ona prośbę do Boga o pobłogosławienie ludu na wieki (*Benedic [...] perpetua*), co ma wyrażać się poprzez większe zbliżenie się wiernych do przesłania Ewangelii (*et fac [...] adhærere*), w celu osiągnięcia zbawienia (*ut ad illam [...] pervenire*), czego mogą dokonać przez

²⁴ Zob. M. Barba, *Il Messale Romano. Tradizione e progresso nella terza edizione tipica*, Roma 2004, s. 141.

²⁵ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum Ioannis Pauli pp. II cura recognitum*, editio typica tertia emendata, 2008, s. 207.

²⁶ Zob. Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, Poznań 2003, s. 124. W ten sposób oracja ta wychodzi naprzeciw kolekcje I Niedzieli Wielkiego Postu, która w języku polskim brzmi następująco: „Wszechmogący Boże, spraw, abyśmy przez doroczne ćwiczenia wielkopostne, postępowali w rozumieniu tajemnicy Chrystusa i dzięki Jego łasce prowadzili święte życie”. *Mszał rzymski dla diecezji polskich*, wyd. II, Poznań 2013, s. 68.

²⁷ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum Ioannis Pauli pp. II cura recognitum*, editio typica tertia emendata, 2008, s. 219.

Chrystusa (*Per Christum...*). Intencja jest więc ściśle złączona z orędziem Ewangelii, które wymaga od wierzących skupienia uwagi na rzeczach nieprzemijających, i czynienia dzieł miłosierdzia²⁸.

III Niedziela Wielkiego Postu

Następna modlitwa nad ludem występuje w formularzu III Niedzieli Wielkiego Postu i zawiera w sobie takie słowa: *Rege, Dómine, quæsumus, tuórum corda fidélium, et servis tuis hanc grátiam largire propítius, ut in tui et próximi dilectióne manéntes, plenitúdinem mandatórum tuórum adímpleant. Per Christum...*²⁹. W tej oracji zanosi się prośbę do Boga o rządzenie sercami wiernych (*Rege [...] fidelium*) i udzielenie im łaski (*et [...] propitius*), w celu jeszcze większego przestrzegania przez nich przykazań miłości (*ut in tui [...] adimpleant*). Wierni proszą o to przez pośrednictwo Zbawiciela (*Per Christum...*). Treść powyższej modlitwy wychodzi naprzeciw Bożej nauce, wedle której człowiek żyje nie tylko chlebem, ale Bożym słowem³⁰.

IV Niedziela Wielkiego Postu

W liturgii IV Niedzieli Wielkiego Postu odmawia się orację: *Tuere, Dómine, súpplices tuos, susténta fráguiles, et inter ténebras mortálium ambulántes tua semper luce vivífica, atque a malis ómnibus cleménter eréptos, ad summa bona pervenire concéde. Per Christum*³¹. Jej tekst zawiera w sobie prośbę zanoszoną do Boga o wsparcie słabych (*Tuere [...] fragiles*) w podążaniu za światłem Bożym (*et inter [...] vivifica*), w celu otrzymania zbawienia (*atque a malis [...] concede*), za pośrednictwem Syna Bożego (*Per Christum...*). Jest to zatem prośba nakierowana na podążanie za Bożą nauką, gdyż – zgodnie ze słowami Ewangelii – chodzący w ciemności nie zna celu (por. J 12, 35)³².

²⁸ Zob. Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, Poznań 2003, s. 125.

²⁹ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum Ioannis Pauli pp. II cura recognitum*, editio typica tertia emendata, 2008, s. 229.

³⁰ Zob. Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, Poznań 2003, s. 126.

³¹ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum Ioannis Pauli pp. II cura recognitum*, editio typica tertia emendata, 2008, s. 242.

³² W pismach patologicznych często można dostrzec motyw drogi do światła Chrystusa jako zdążania do usprawiedliwienia, w celu oczyszczenia się z grzechów. Zob. H. Burgidolensis, *Commentaria in Epistolas Pauli*, II: PL, s. 181, 1148A.

V Niedziela Wielkiego Postu

Szósta obowiązkowa modlitwa, odmawiana w wielkopostnej liturgii V Niedzieli tegoż okresu, zawiera takie oto słowa: *Benedic, Dómine, plebem tuam, quæ munus tuæ miseratiónis expéctat, et concéde, ut, quod, te inspiránte, desiderat, te largiénte percípiat. Per Christum*³³. W powyższej oracji kapłan prosi Boga o pobłogosławienie ludu (*Benedic [...] tuam*), gdyż oczekuje on miłosierdzia (*quæ [...] expectat*), a owo błogosławieństwo jest mu potrzebne do otrzymania tego, czego pragnie (*et concede [...] percipiat*), za pośrednictwem Syna Bożego (*Per Christum...*). Pragnieniem ludzkiego serca jest Bóg, a ten polecił wiernym szukać w pierw Królestwa Bożego, gdyż wówczas wszystko inne będzie ludziom dodane (por. Mt 6, 33)³⁴.

Niedziela Męki Pańskiej (Palmowa)

Ostatnia, siódma oracja umieszczona jest w formularzu Niedzieli Męki Pańskiej: *Respice, quæsumus, Dómine, super hanc familiam tuam, pro qua Dóminus noster Iesus Christus non dubitávit mánibus tradi nocéntium, et crucis subíre torméntum. Qui vivit et regnat in sæcula sæculórum*³⁵. Omawiana modlitwa odnosi się ściśle do Męki Pańskiej. Kapłan prosi Boga o wejrzenie na swoją rodzinę (*Respice [...] tuam*), ponieważ Chrystus ofiarował się za nią (*pro qua [...] tormentum*). Duchowny wyraża swoją prośbę za pośrednictwem Jezusa (*Qui vivit...*). Charakterystyczny dla tej modlitwy jest nieco inny układ, gdyż nie ma w niej wcześniejszej konstrukcji gramatycznej, wskazującej na cel składanej prośby, odnoszący się ściśle do zgromadzonego ludu.

Kontekst teologiczny modlitw nad ludem

W tej części artykułu przybliżona zostanie struktura modlitwy nad ludem w aspekcie teologicznym. Poznanie formy wspomnianej oracji jest konieczne do tego, by móc zrozumieć właściwy sens jej obecności w liturgii Kościoła.

³³ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum Ioannis Pauli pp. II cura recognitum*, editio typica tertia emendata, 2008, s. 257.

³⁴ Niektórzy pisarze katoliccy widzą w tych słowach nakaz odwrócenia serc od tego, co cielesne i skierowanie na to, co duchowe. Zob. G. Admontensis, *Homiliae dominicales*, LXXXIII: PL, s. 174, 581C.

³⁵ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum Ioannis Pauli pp. II cura recognitum*, editio typica tertia emendata, 2008, s. 284.

Takie oracje mają swoją własną, specyficzną formę³⁶. Sama ich nazwa wynika stąd, że podmiot, w intencji którego kapłan prosi o potrzebne dary, najczęściej nazywany jest *populus* czy *plebs*³⁷. W modlitwach nad ludem w mszale z 2002 roku sformułowania te (w takiej lub zmienionej formie) padają dwadzieścia sześć razy³⁸. Jest to o tyle istotne, o ile ich używanie świadczy o starożytnym rozumieniu tej modlitwy, w myśl której kapłan nie staje się jednym spośród wielu proszących, ale jest w istocie pośrednikiem między wiernymi a Bogiem, przez co nie tyle utożsamia się z ludem (wówczas używałby czasowników w pierwszej osobie liczbie mnogiej), ale stawia się na nieco innej pozycji³⁹. Takie myślenie wychodzi naprzeciw rozumieniu kapłaństwa w Liście do Hebrajczyków (por. Hbr 5, 1). Myśl ta była zauważalna także w czasach patrystycznych⁴⁰. Jeśli więc w mszale modlitwy nad ludem zawierają czasowniki w liczbie mnogiej, wówczas łatwo można zauważyć, że musiały one powstać w późniejszych czasach lub są pochodzenia biblijnego (lub były tworzone na podstawie tekstów Pisma Świętego)⁴¹. Nie oznacza to jednak, że taka forma modlitw nie wychodzi naprzeciw założeniom teologicznym, gdyż w myśl Soboru Watykańskiego II (1962–1965) daje się dostrzec uwydatnienie misji kapłana jako tego, który przewodniczy całej wspólnocie, wespół z którą zanoszą modlitwy do Boga⁴².

Treścią każdej oracji nad ludem jest wyproszenie łask dla zgromadzonego ludu⁴³. Chodzi tu o prośbę dotyczącą udzielenia wiernym konkretnych owoców Mszy św. sprawowanej przez kapłana⁴⁴. Modlitwa ta zanoszona jest do Boga –

³⁶ Szerzej na temat kompozycji i struktury modlitw liturgicznych, zob. T. Syczewski, *Kompozycja i struktura modlitwy liturgicznej*, „Roczniki Teologiczne” 46(1999)8, s. 139–152.

³⁷ Zob. M. Barba, *Il Messale Romano. Tradizione e progresso nella terza edizione tipica*, Roma 2004, s. 121.

³⁸ Zob. M. Sodi, A. Toniolo, *Concordantia et indices Missalis Romani*, editio typica tertia, Città del Vaticano 2002, s. 1266–1268, 1272–1278.

³⁹ Zob. M. Barba, *Il Messale Romano. Tradizione e progresso nella terza edizione tipica*, Roma 2004, s. 121.

⁴⁰ Zob. K. Gamber, *Kult und mysterium: das Liturgieverständnis der frühen, ungeteilten Christenheit*, Regensburg 1983, s. 32.

⁴¹ Zob. M. Barba, *Il Messale Romano. Tradizione e progresso nella terza edizione tipica*, Roma 2004, s. 121.

⁴² Szerzej na temat związku kapłaństwa z Eucharystią, zob. R. Selejda, *Kapłan służą Eucharystii*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 34(2006), s. 147–162.

⁴³ Zob. F. Małaczyński, *Błogosławieństwa w mszale Pawła VI*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 32(1979)4, s. 231.

⁴⁴ Zob. E. Folen, *The Structure of the Mass, Its Elements and Its Parts*, w: *A commentary on the general instruction of the Roman Missal: developed under the auspices of the Catholic Academy of Liturgy and cosponsored by the Federation of Diocesan Liturgical Commissions*, eds E. Foley, N. D. Mitchell, J. M. Pierce, Collegeville-Minnesota 2007, s. 192.

źródła wszelkich łask⁴⁵. W ten sposób człowiek zwraca się do Stwórcy z prośbą o uświęcenie konkretnego elementu swojego życia, wykraczając poza ramy celebracji liturgicznej⁴⁶. Na końcu duchowny udziela błogosławieństwa w imię Stworzyciela, aby podkreślić, że Trójca Święta działa nie tylko w sobie (*ad intra*), ale też na zewnątrz (*ad extra*), dokonując uświęcenia⁴⁷. Przed tym jednak, kapłan wygłasza sprecyzowaną prośbę, zakończoną zwrotem: *Per Christum, Dominum nostrum* po to, by podkreślić pośrednictwo Syna Bożego (por. Hbr 8, 6). W ten sposób ten, któremu została dana władza błogosławienia, spełnia swoją posługę względem wiernych⁴⁸. Uwidacznia to gest wyciągnięcia dłoni nad ludem, oznaczający przekazanie uświęcenia przez kapłana, który używa siebie Bogu. Dzięki temu to Stworzyciel celebruje liturgię przez swojego sługę⁴⁹. Dokonuje się to przez Chrystusa ze względu na dwa aspekty: wspomniane już pośredniczenie oraz fakt, iż jest On „adoratorem” Boga Ojca⁵⁰.

Rubryki precyzują, że oracji tej towarzyszy gest pochylecia głowy przez zgromadzonych⁵¹. Jest on oznaką szacunku do Boga, od którego wierni

⁴⁵ Zob. Beda Venerabilis, *In Evangelium S. Joannis*, XVII: PL, 92, s. 894.

⁴⁶ Zob. M. Barba, *Il Messale Romano. Tradizione e progresso nella terza edizione tipica*, Roma 2004, s. 121.

⁴⁷ Zob. M. Kuznler, *Liturgia Kościoła*, tłum. L. Balter, Poznań 1999, s. 395–396. Warto jednak przy tym pamiętać, że gdy w liturgii nie było jeszcze formuły końcowego błogosławieństwa (pojawiała się ona dopiero około XII stulecia), to właśnie oracja nad ludem pełniła rolę błogosławieństwa końcowego, przez co nie dziwi fakt, że wiele starożytnych tekstów zawiera w sobie wzmianki o błogosławieństwie. Zob. M. Mikołajczak, *Historia i rozwój błogosławieństw w liturgii Kościoła katolickiego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 29(1976)2–3, s. 167.

⁴⁸ Zob. J. Stec, *Msza Święta. Przewodnik. Uczestnictwo w Życiu Bożym*, Jelenia Góra-Cieplice 2019, s. 251. O tej władzy mówiły dawne obrzędy święceń prezbiteratu: *Consecrare et sanctificare digneris, Domine, manus istas per istam uncitonem et nostram benedictionem* [...]. *Ut quaecumque benedixerint, benedicantur, et quaecumque consecraverint, consecrentur, et sanctificentur in nomine Domini nostri Iesu Christi. Pontificale Romanum*, editio typica 1961–1962, eds M. Sodi, A. Toniolo, Città del Vaticano 2008, s. 54.

⁴⁹ Zob. T. Syczewski, *Znaczenie postaw i gestów dla świadomego udziału we Mszy świętej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 56(2003)1, s. 38.

⁵⁰ Zob. B. Nadolski, *Wewnętrzna struktura liturgii cd.*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 21(1968)3, s. 168.

⁵¹ *Si adhibetur oratio super populum vel formula benedictionis sollempnis diaconus dicit: Inclinate vos ad benedictionem. Data benedictione a sacerdote, diaconus populum dimittit dicens, manibus iunctis, ad populum versus: Ite, missa est. Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum, Institutio Generalis Missalis Romani*, editio typica tertia emendata, Roma 2008, s. 185. Szerzej na temat rubryk w aspekcie teologicznym, zob. W. Malesa, *Teologia rubryk*, „Roczniki Teologiczne” 62(2015)8, s. 71–85.

przyjmują łaskę⁵². W teologii często mówi się o tym, że pochylenie głowy to również znak posłuszeństwa względem Stwórcy⁵³. Znaczy to, że życie w zgodzie z Bogiem musi cechować się posłuszeństwem Jego łasce⁵⁴. Udzielanie błogosławieństwa na koniec Mszy św., które czasem przybiera formę modlitwy nad ludem, stanowi akt wzmocnienia wiernych, którzy w swoim życiu winni żyć zgodnie z przeżyтым misterium⁵⁵. W ten sposób znak, czyniony podczas sprawowania tego obrzędu stanowi środek komunikacji między człowiekiem a rzeczywistością niewidzialną⁵⁶.

Zakończenie

Zgłębiając dziedzictwo liturgiczne Kościoła, nie sposób przejść obojętnie obok jego eucharystycznego bogactwa, które ubogaciło obecnie używane teksty liturgiczne. To, co dokonało się w ostatnich latach, stanowi próbę ponownego odczytania „żywej Tradycji, która kształtowała Kościół przez wieki”⁵⁷. Nie odczytuje się jej fragmentarycznie, ale całościowo, gdyż samo wydarzenie Soboru Watykańskiego II (1962–1965) musi być pojmowane jako jedna z części wielkiego dziedzictwa teologicznego, z którego myśli nie tylko się czerpie, ale także wyraża się je w obrzędach, które odwzorowują wiarę modlącego się Kościoła⁵⁸.

Liturgia ze swej natury jest szczególnym obrzędem, miejscem komunikacji między człowiekiem a Bogiem. Mając tę perspektywę na uwadze, dostrzega się, że wszystko inne to jedynie narzędzia służące umożliwieniu tego spotkania⁵⁹. Oracje nad ludem stanowią jeden z lepszych przykładów tego, jak wspomniana komunikacja wykracza poza to, co możliwe do pomyślenia – a więc to, co skończone. Człowiek prosi Boga o potrzebne dary (doczesne i wieczne)

---

⁵² Zob. V. Kamasa, *Niewerbalne rytuały w liturgii mszalne w perspektywie goffmanowskiej*, „LingVaria” 3(2008)2, s. 152.

⁵³ Zob. Absalon Sprinckirsbacensis, *Sermones*, XXXVI: PL, s. 211.

⁵⁴ Zob. P. T. Goliszek, *Teologalne wychowanie w katechezie*, „Roczniki Teologiczne” 11(2016), s. 130.

⁵⁵ Szerzej na temat obrzędu rozesłania, zob. V. Raffa, *Liturgia eucaristica. Mistagogia della Mssa: dalla storia e dalla teologia alla pastorale pratica*, Roma 1998, s. 487–493.

⁵⁶ Zob. A. Durak, *Symbole, znaki i gesty w celebracji liturgicznej*, „Seminare” 17(2001), s. 119.

⁵⁷ Zob. A. Żądło, *Liturgia szczytem i źródłem modlitwy uczniów Chrystusa w Kościele starożytnym*, „Teologia i Człowiek” 53(2021)1, s. 136.

⁵⁸ Dobrze uwidacznia to reforma wielkopiątkowej modlitwy powszechnej, dokonana w 1965 roku, zob. D. Makowski, „*Lex orandi – lex credendi*” in *the Roman Liturgy: Using the Example of the 1965 Renewal of the Good Friday Universal Prayer*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego 44(2024)1, s. 59–74.

⁵⁹ Zob. F. Blachnicki, *Liturgia a wspólnota*, Kraków 2015, s. 42.

i otrzymuje uświęcenie, które prowadzi go do świata, a następnie wiedzie do świątyni, gdzie ponownie następuje szczególnego rodzaju spotkanie z Bogiem⁶⁰. Nic dziwnego, że to akurat okres Wielkiego Postu zyskał dużą liczbę nowych oracji nad ludem, gdyż to właśnie wtedy wierni przygotowują się w sposób bezpośredni do przeżycia największej tajemnicy wiary katolickiej – misterium paschalnego⁶¹. Ten czterdziestodniowy fragment roku liturgicznego obrazuje niezwykle ważną prawdę życia chrześcijańskiego, wskazując na to, iż każdy wierzący jest w drodze od Paschy (celebrując, na zasadzie anamnezy, to, co dokonało się prawie dwa tysiące lat temu w Jerozolimie) do Paschy (oczekując na udział w godach Baranka)⁶².

Tę drogę wyrażają teksty modlitw nad ludem, które zostały przedstawione w powyższym opracowaniu. W sensie teologicznym są one modlitwami prośby, w których oręduje się o potrzebne łaski dla zgromadzonego ludu. Ich wyważenie, treściwość i typowa rzymska precyzja są wynikiem starożytnego rodowodu. Historycznie rzecz ujmując, trzeba przyznać, że, mimo pewnych poprawek i modyfikacji naniesionych do dawnych tekstów, obecne brzmienie modlitw nad ludem zachowuje rzymski styl. Należy bowiem pamiętać, że rzadko kiedy tworzone nowe teksty liturgiczne, które nie bazowały na jakimkolwiek starszym tekście⁶³.

Bibliografia

- Absalon Sprinckirsbacensis, *Sermones*, w: *Patrologia Latina*, T. 211, ed. J. P. Migne, Paris 1855, s. 213–294.
- Barba M., *Il Messale Romano. Tradizione e progresso nella terza edizione tipica*, Roma 2004.
- Barba M., *Missale Romanum. Processi evolutivi nella terza edizione emendata del 2008*, Roma 2015.
- Beda Venerabilis, *In Evangelium S. Joannis*, w: *Patrologia Latina*, T. 92, ed. J. P. Migne, Paris 1850, s. 131–301.
- Blachnicki F., *Liturgia a wspólnota*, Kraków 2015.
- Brzeziński D., *Mszał jako księga liturgiczna: geneza i ewolucja*, „Teologia i Człowiek” 44(2018)4, s. 57–77.
- Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum, *Institutio Generalis Missalis Romani*, editio typica tertia emendata, Roma 2008.

⁶⁰ Zob. D. Kowalczyk, *Desakralizacja kościołów. Rytuał sacrum czy profanum?*, „Nurt SVD” 130(2011), s. 207–208.

⁶¹ Szerzej na ten temat, zob. J. Decyk, *Wielki Post drogą do Paschy Chrystusa i Kościoła*, „Roczniki Teologiczne” 52(2005)8, s. 231–246.

⁶² Zob. Franciszek, *List Apostolski „Desiderio Desideravi” do biskupów, prezbiterów i diakonów, osób konsekrowanych i wiernych świeckich. O formacji liturgicznej ludu Bożego*, Poznań 2022, s. 64.

⁶³ Zob. C. Johnson, A. Ward, *The sources of the Roman Missal*, T. 1, Roma 1986, s. 13.

- Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum, *Reimpressio emendata „Missalis Romani”*, „Notitiæ” 45(2008), s. 367–387.
- Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar*, hg. D. H. Lietzmann, Münster in Westf. 1921.
- Decyk J., *Wielki Post drogą do Paschy Chrystusa i Kościoła*, „Roczniki Teologiczne” 52(2005)8, s. 231–246.
- Durak A., *Symbole, znaki i gesty w celebracji liturgicznej*, „Seminare” 17(2001), s. 117–124.
- Folen E., *The Structure of the Mass, Its Elements and Its Parts*, w: *A commentary on the general instruction of the Roman Missal: developed under the auspices of the Catholic Academy of Liturgy and cosponsored by the Federation of Diocesan Liturgical Commissions*, eds E. Foley, N. D. Mitchell, J. M. Pierce, Collegeville-Minnesota 2007, s. 113–198.
- Folsom C., *The Liturgical Books of the Roman Rite. A guide to the study of their typology and history*, T. 1, Napoli 2023.
- Franciszek, *List Apostolski „Desiderio Desideravi” do biskupów, prezbiterów i diakonów, osób konsekrowanych i wiernych świeckich. O formacji liturgicznej ludu Bożego*, Poznań 2022.
- Gamber K., *Codices Liturgici Latini Antiquiores*, p. II, Freiburg 1968.
- Gamber K., *Kult und mysterium: das Liturgieverständnis der frühen, ungeteilten Christenheit*, Regensburg 1983.
- Godefridus Admontensis, *Homiliæ dominicales*, w: *Patrologia Latina*, T. 174, ed. J. P. Migne, Paris 1854, 621–632.
- Goliszek P. T., *Teologalne wychowanie w katechezie*, „Roczniki Teologiczne” 11(2016), s. 129–139.
- Grzelak A., „*To czyńcie na moją pamiątkę*”. *Z dziejów liturgii Mszy świętej sprawowanej w Kościele zachodnim*, „Teologia Praktyczna” 7(2006), s. 147–163.
- Herveus Burgidolensis, *Commentaria in Epistolas Pauli*, w: *Patrologia Latina*, T. 181, ed. J. P. Migne, Paris 1854, s. 1591–1692.
- Janicki J. J., *Sakramentarz Gelazjański („Reginensis Latinus 316”) – Zarys roli i znaczenie najstarszego mszału Kościoła*, „Folia Historica Cracoviensia” 4–5(1997–1998), s. 139–151.
- Johnson C., Ward A., *The sources of the Roman Missal*, T. 1, Roma 1986.
- Kamasa V., *Niewerbalne rytuały w liturgii mszalnej w perspektywie goffmanowskiej*, „LingVaria” 3(2008)2, s. 147–154.
- Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyktorium o pobożności ludowej i liturgii*, Poznań 2003.
- Kowalczyk D., *Desakralizacja kościołów. Rytuał sacrum czy profanum?*, „Nurt SVD” 130(2011), s. 207–227.
- Kreczmański S., „*Zbiór z Werony*” – opis i zawartość, „Studia Pastoralne” 18(2022), s. 259–270.
- Kuznler M., *Liturgia Kościoła*, tłum. L. Balter, Poznań 1999.
- Le Sacramentaire Gélasien D’Angoulême*, ed. P. Cagin, Mâcon 1918.
- Le sacramentaire grégorien: ses principales formes d’après les plus anciens manuscrits*, ed. J. Deshusses, Fribourg-Suisse 1971.
- Liber Sacramentorum Paduensis (Padova, Biblioteca Capitolare, cod. D 47)*, a cura di A. Catella, F. Dell’Oro, A. Martini, F. Crivello, Roma 2005.

- Litawa K., *Liturgia Wielkiego Tygodnia w rzymskich księgach liturgicznych od VIII do XII wieku*, Kraków 2021.
- Liturgia Tridentina. Fontes – Indices – Concordantia 1568–1962*, a cura di M. Sodi, A. Toniolo, P. Bruylants, Città del Vaticano 2010.
- Lodi E., *Enchiridion Euchologicum Fontium Liturgicorum*, Roma 1979.
- Malesa W., *Teologia rubryk*, „Roczniki Teologiczne” 62(2015)8, s. 71–85.
- Małaczyński F., *Błogosławieństwa w mszale Pawła VI*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 32(1979)4, s. 228–234.
- Makowski D., „*Lex orandi – lex credendi*” in the Roman Liturgy: Using the Example of the 1965 Renewal of the Good Friday Universal Prayer, „*Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*” 44(2024)1, s. 59–74.
- Margański B., *Celebracja Mszy św. w świetle odnowionego Mszału rzymskiego (Wierność przepisom a możliwości twórcze kapłana)*, „*Tarnowskie Studia Teologiczne*” 11(1992), s. 177–187.
- Matwiejuk K., *Sakramentarz jako księga liturgiczna*, „*Teologiczne Studia Siedleckie*” 14(2017)14, s. 37–51.
- Miazek J., *Czterysta lat Mszału Piusa V (1570–1970)*, „*Warszawskie Studia Teologiczne*” 22(2009)2, s. 93–104.
- Miazek J., *Trzecie wydanie Mszału rzymskiego Pawła VI*, „*Warszawskie Studia Teologiczne*” 16(2003), s. 181–199.
- Mikołajczak M., *Historia i rozwój błogosławieństw w liturgii Kościoła katolickiego*, „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*” 29(1976)2–3, s. 162–171.
- Missale Parisiense anno 1738 publici iuris factum*, ed. C. Johnson, A. Ward, Roma 1993, s. 612.
- Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum*, editio typica altera, Roma 1975.
- Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum Ioannis Pauli pp. II cura recognitum*, editio typica tertia emendata, 2008.
- Missale Romanum ex decreto Ss. Concilii Tridentini restitutum summorum pontificum cura recognitum*, editio typica 1962, eds M. Sodi, A. Toniolo, Città del Vaticano 2007.
- Missalis Romani editio princeps Mediolani anno 1474 prelis mandata*, a cura di A. Ward, C. Johnson, Roma 1996.
- Mojzeš M., *Działanie Boże – źródło liturgii „par excellence”*, „*Polonia Sacra*” 14(2010)27, s. 16–26.
- Mszał rzymski dla diecezji polskich*, wyd. II, Poznań 2013.
- Nadolski B., *Wewnętrzna struktura liturgii cd.*, „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*” 21(1968)3, s. 168–179.
- Pontificale Romanum*, editio typica 1961–1962, eds M. Sodi, A. Toniolo, Città del Vaticano 2008.
- Raffa V., *Liturgia eucaristica. Mistagogia della Mssa: dalla storia e dalla teologia alla pastorale pratica*, Roma 1998.
- Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Veron. LXXXV [80])*, eds L. C. Mohlberg, L. Eizenhöfer, P. Siffrin, Roma 1966.
- Sacra Rituum Congregatio, Decretum. De approbatio editionis typicæ Missalis Romani*, w: *Documenta Pontificia ad instaurationem liturgicam spectantia*, T. I, ed. A. Bugnini, Roma 1953, s. 1201.

- Schlesinger R. E., *ITE, MISSA EST! A Missional Liturgical Ecclesiology*, Milwaukee 2016.
- Selejdak R., *Kapłan sług Eucharystii*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 34(2006), s. 147–162.
- Sodi M., Toniolo A., *Concordantia et indices Missalis Romani*, editio typica tertia, Città del Vaticano 2002.
- Solano Arocena F. M., *La tercera edición típica del „Missale Romanum”*, „Anuario de Historia de la Iglesia” 12(2002), s. 263–270.
- Stec J., *Msza Święta. Przewodnik. Uczestnictwo w Życiu Bożym*, Jelenia Góra – Cieplice 2019.
- Syczewski T., *Kompozycja i struktura modlitwy liturgicznej*, „Roczniki Teologiczne” 46(1999)8, s. 139–152.
- Syczewski T., *Znaczenie postaw i gestów dla świadomego udziału we Mszy świętej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 56(2003)1, s. 43–52.
- Żądło A., *Liturgia szczytem i źródłem modlitwy uczniów Chrystusa w Kościele starożytnym*, „Teologia i Człowiek” 53(2021)1, s. 135–156.